

YASSAVIYLIK ADABIYOTI TAHLILI MASALASI

ПРОБЛЕМА АНАЛИЗА ЯСАВИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

THE PROBLEM OF ANALYSIS OF YASAVI LITERATURE

Mannopov Islombek Sultonaliyevich¹¹Mannopov Islombek Sultonaliyevich

– Farg'ona davlat universitrti doktoranti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori.

Annotatsiya

Tasavvuf she'riyati tahlil metodologiyasining mavjud emasligi asarlar mohiyatini yoritish, badiiy matn tadqiqida qator muammolarni keltirib chiqarishi tabiiy hodisadir. Yassaviylik adabiyoti vakillari ijodini avtobiografik metod asosida tekshirish she'r mavzusi, xarakter va obrazlarni aniqlashda yaxshi natija beradi. Ushbu masala XVI asr yassaviylik adabiyotining yirik vakili Ubaydiy hikmatlari tahlili misolida yoritilgan. Ubaydiy hikmatlariga kontseptual yondashuv natijasida mavzu va obrazlar aniqlangan. Hikmatlar tahlilida komillik maqomlariga yuksalishni orzu qilgan solik obrazi hamda komillikka erishgan murshid obrazi aniqlangan. Ma'rifat, haqiqat kontseptsiyasi – avtobiografik metod yondashuvi asosida mavzuni teran anglash va obrazlarni aniqlash mumkinligi ilmiy isbotlangan.

Аннотация

Совершенно естественно, что отсутствие методики анализа суфийской поэзии порождает ряд проблем в выяснении сути произведений и в исследовании художественного текста. Изучение творчества представителей ясавийской литературы на основе автобиографического метода дает хорошие результаты в определении темы, характера и образов поэмы. Этот вопрос освещается на примере анализа мудрости Ubaydi, крупного представителя литературы Ясави XVI века. В результате концептуального подхода к хикматам Ubaydi были выявлены темы и образы. При анализе текста выявлены образ салика, мечтающего возвыситься до статуса совершенства, и образ муршида, достигшего совершенства. Научно доказана возможность глубокого понимания предмета и выявления образов на основе концепции просветления, истины - автобиографического методического подхода.

Abstract

It is quite natural that the lack of a methodology for analyzing Sufi poetry gives rise to a number of problems in clarifying the essence of the works and in the study of the artistic text. The study of the creativity of representatives of Yasavian literature on the basis of the autobiographical method gives good results in determining the theme, character and images of the poem. This issue is highlighted by the example of the analysis of the wisdom of Ubaydi, a prominent representative of the 16th century Yasavi literature. As a result of the conceptual approach to Ubaydi's hikmats, themes and images were revealed. The analysis of the text reveals the image of a salik who dreams of rising to the status of perfection, and the image of a murshid who has reached perfection. The possibility of a deep understanding of the subject and the identification of images based on the concept of enlightenment, truth - an autobiographical methodological approach has been scientifically proven.

Kalit so'zlar: Ma'rifat kontseptsiyasi, haqiqat kontseptsiyasi, avtobiografik metod, solik obrazi, murshid obrazi, yassaviylik adabiyoti.

Ключевые слова: Концепция марифат, концепция хакикат, автобиографический метод, образ мытаря, образ муршида, ясавийская литература.

Key words: The concept of marifat, the concept of haqiqat, the autobiographical method, the image of the solik, the image of the murshid, Yasavi literature.

KIRISH

Xoja Ahmad Yassaviyning "Devoni hikmat" idagi asarlar turkiy xalqlar adabiyotiga katta ta'sir o'tkazdi. Xoja Ahmad Yasaviydan so'ng Sulaymon Boqirg'oni, Yusuf Bayzoviy, Said ota, Zangi ota, Xubbi xoja singari mashoyixlar hikmatnavislik an'anasini davom ettirdilar. Bu adabiy hodisa "yassaviylik adabiyoti" deb nomlanib, XII asrdan boshlab XX asr boshlarigacha o'ziga xos ijodiy uslub va adabiy an'ana ko'rinishida davom etdi. Yassaviylik adabiyoti o'zbek tasavvuf she'riyatining salmoqli qismini tashkil etadi.

Yassaviylik adabiyoti namunalari tahlil qilish jarayonida asar mavzusi obrazlarini to'g'ri aniqlash muhim ahamiyatga ega. Tasavvufiy mavzu va g'oyalar ilgari surilgan bu asarlarni shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat kontseptsiyalari ko'rinishida tasnif qilish samarali natija beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi ushbu masalani yoritishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Yassaviylik adabiyoti vakillari asarlarini tekshirishda yo'l qo'yilayotgan ayrim nuqsonlarning asosiy sababi tasavvuf she'riyati metodologiyasining shakllanmaganligida deb o'ylaymiz.

Masalan, Ubaydiy hayoti va ijodi yuzasidan olib borilgan ayrim tadqiqotlarda ham shunday holatni kuzatish mumkin:

“Ey rafiqim, suluk ahli sohibi asror,

Sir olamin kezmaguncha bo'lmas ermish, –

deydi shoir va “sir olamin” kezgan “sohibi asror” zotlar sifatida oshiq, orif, faqir, darvesh, va muqarrablarni namuna qilib ko'rsatadi:

Ilohimdan qurbat istab, qurb ahlidek,

Muqarrabin maqomiga yetgum kelur” [1.115].

Yuqorida ko'rinadiki, tadqiqotda baytning ma'no kaliti bo'lgan “sir olami”, “sohibi asror” birikmali atamalarning mazmunini yoritilmaydi, qo'shtirnoq ichida ko'rsatiladi xolos. Fikr va jumla shunday tuzilganki, “muqarrab” atamasi vositasida keyingi bayt tahliliga ehtiyoj sezilmaydi. Bu olimning xatosi emas, balki o'zbek adabiyotshunosligida tasavvuf she'riyatining metodologiyasi, umumiy tahlil andozasi va malakasi shakllanmagani tufaylidir.

Yuqoridagi Ubaydiy baytlarini avtobiografik yondashuv asosida shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat kontseptsionalari tasnifida tajriba sifatida tahlil qilinsa, samarali natijalarga erishish mumkin. Buning uchun she'riy baytda tasavvuf ta'limotining qaysi kontseptsionaliga tegishli mavzu yoki g'oyasi talqin qilinganini to'g'ri aniqlab olish o'ta muhim hisoblanadi:

“Ey rafiqim, suluk ahli sohibi asror,

Sir olamin kezmaguncha bo'lmas ermish.

Mazmuni: Ey do'stim, suluk ahli sir olamini kezmaguncha sir egasi bo'lolmaydi.

“Sir” so'zining lug'aviy ma'nosi yashirin, maxfiy demakdir. Tasavvuf ta'limotida esa atama sifatida botiniy olami nafsdan poklanib, ruhoniyligi fanofilloh maqomiga erishgan so'fiy (sifati foniyl, unvoni faqir)ning avomdan yashirgan ilohiy tajalli holatidir. Bu hodisa tasavvuf falsafasining asosiy mavzularidan biri bo'lib, “vahdati vujud” deb nomlanadi. “Vahdati vujud” mojarosi Mansuri Hallojning “Anal Haq” so'zi bilan oshkor bo'ldi. Mansur Halloj IX-X asrlarda yashagan, Tur, Baydo, Basra, Bag'dod shaharlarida ta'lim olgan, olim va valiy zot edi. U aytar ekan: “Ey odamlar, “Anal Haq” (“Haqman”, Haq – Allohning go'zal ismlaridan biridir). Mening ichimda Xudo bor”. Odamlar uni tushunmaydilar va fitna bosh ko'taradi. U shunday demoqchi bo'lgan edi: “Xudoning nuri ichimdan zohir bo'lyapti, men Xudoni shu yerda ko'ryapman (botiniy ko'z bilan)”. Mansur qatl qilinmasdan avval Shibliy uning qulog'iga “Xudoning sirini kim oshkor qilsa, shunday jazolanadi”, degan edi. U qatl qilinganda har tomchi qonidan “Anal Haq” yozuvi paydo bo'lar, “Anal Haq” degan tovush chiqar edi. Chunki ruhi fanofilloh martabasiga erishgan, vujudi “Nuri Xudo” bilan to'lgan, Haqning oshiq quli edi. Junayd Bag'dodiydan bu hodisa haqida so'raganlarida shunday javob bergan ekan: “Xudoning daryoyi ishq zarbini ko'tarolmadi, oshkora qilib yubordi. O'sha gap bizda ham bor-ku, uni mahkam ushlaganmiz, tashqariga oshkora qilmaymiz, zarbimizni mahkam ushlaganmiz, toshib chiqqani qo'ymaymiz. Uning zarbi torlik qildi-da, toshib chiqib ketdi.” Tasavvuf she'riyatida “vahdat ul-vujud” holati va hodisasini ifodalovchi atama, ibora, ramziy timsollar tizimi shakllandi. Masalan, “Vahdat mayi”, “tavhid siri”, “jomi jam”, “jomi vahdat”, “jon ko'zgusi”, “nuqta”, “xol”, nafas va h.k... Yassaviylik adabiyoti vakillari she'riyatining haqiqat kontseptsional badiiy talqinida “sirni saqlamoq” mazmuni “nafas tutmoq” iborasi vositasida ifoda etilgan:

Har kim ersa, ushbu yolga kirar bo'lsa,

Tavba qilup, hazratig'a qadam ursar.

Jamol-i zu'l-jalolini ko'rar bo'lsa,

Xoja Ahmad *nafasini tutmoq* kerak [2.94].

To'rtlikning mazmuni: Er, mard kishi tavba qilib, Haq yo'lga kirib, Allohning jamolini ko'radigan bo'lsa, tajalliy sirini saqlashi kerak.

Oshiq “Jamol-i zu'l-jalol”ni ruhiy, ya'ni botiniy ko'z bilan ko'radi. O'zbek tasavvuf adabiyotida bu masala Alisher Navoiyning “Lison ut-tayr” asarida eng yuksak maqomda ifoda etilgan. Daho shoir bir necha baytda komillik va boqiylik saroyining yo'lini chizib bergan.

1. Nafsdan tonib, riyozat bilan ruhoniylatni yuksaltmoq:

Chun riyozat raf' etib ruhoniylat,

ADABIYOTSHUNOSLIK

Salb bo'lg'och kimsadin nafsoniyat.

2. Yomon axloqni bartaraf etish bilan inson zotining buyukligini yuzaga chiqarmoq:

Bordur inson zotida oncha sharaf,

Kim yamon axloqin etsa bartaraf.

3. Vahdat me'rojiga chiqib, "Li ma'alloh" ("Alloh nurining tajalliysi") siridan xabar bermoq:

Kim qilib me'roji vahdatga guzar,

"Li ma'alloh" sirridin bergay xabar [3.256].

Oshiq, orif, darvesh, so'fiy, faqir – komil inson ruhoniyyatida "Allohning nuri tajalliysi" – zoti zuljalolning barcha ismi va sifatining namoyon bo'lish hodisasi ro'y beradi. Bu hodisa "zoti ahaddiyat" martabasida ro'y berib, "Sir sohibi" ruh olamida barcha ilohiy ism va sifatlarni mushohada qiladi va taniydi [4.911]. Allohning asl zoti tajalliy etmaydi, balki aksi zuhur etadi. Mutasavviflarga ko'ra, Allohning zotini anglashga inson aqli ojizlik qiladi. Ilohning zoti haqidagi har qanday mushohada botildir. Barcha ashyo – butun borliq zoti zuljalolning qudrat, ilm, san'atining zuhuroti bo'lib, uni mushohada qilish bilan uning ism va sifatlarini tafakkur qilish mumkin. "Vahdati vujud" falsafasi asoschisi Muhiddin ibn Arabiy bu masalada oxirgi nuqtani qo'yadi: "U zoti Haq zuhurda hamma narsaning o'zidir. Uni poklaymanki, ashyoning zotlarida ashyoning o'zi emas, Balki U Udir, ashyo ham ashyo" [5.155].

Ma'lum bo'ldiki, Ubaydiyning baytida keltirilgan "sir olami" Allohning nuri – ism va sifatlari tajalliy etgan ruhoniyyat olami ekan. Baytning mazmuni quyidagicha: "Ey do'stim, suluk ahli sir olamini kezmaguncha sir egasi bo'lolmaydi. Shunday ekan, bu yo'lga kirdingmi, maqsadingga erishgin".

Baytda xitob va tanosub san'ati faol qo'llangan. Xitob san'ati Xoja Ahmad Yassaviy she'riyatida badiiy usul darajasiga ko'tarilgan. Xoja Ahmad hikmatlarida "Ey do'stlar", "do'stlarimo", "do'stlar" so'zlari xitoban adresatga yo'naltirilgan bo'lib, e'tiborni qaratish, mavzuning muhimligini bildirish, diqqatni jamlash kabi badiiy-stilistik vazifani bajargan. XVI asrda yashab ijod etgan Ubaydiy ushbu hikmatida "Devoni hikmat"ning xitob usuli an'anasini davom ettirgan. U farqli ravishda adresatga "do'st" so'zining sinonimi bilan "Ey rafiqim" deya xitob qiladi.

Ubaydiy hikmati "Devoni hikmat"da eng ko'p qo'llangan barmoq she'r tizimining o'n ikkilik (4+4+4) turkumida o'z ifodasini topgan:

4 4 4 (5)

"Ey ra-fi-qim, / su-luk ah-li / so-hi-(bi) as-ror, 12 (13)

Sir o-la-min / kez-ma-gun-cha / bo'l-mas er-mish. 12

"Devoni hikmat"da o'n ikkilik turkumdagi she'rlar to'rtlik ko'rinishida bo'lsa, Ubaydiy farqli ravishda bayt shaklini tanlaydi. *Ma'lum bo'ladiki, Ubaydiy she'riyatida hikmatnavislik an'anasining asosiy tamoyillari bilan birga shoirning o'ziga xos poetik yondashuvlari ham o'z aksini topgan.*

Xullas, yuqorida tahlil qilingan bayt mavzusi tasavvuf ta'limotining haqiqat kontseptsiyasiga tegishli bo'lib, muallif nutqida Murshid obrazi namoyon bo'lgan. Chunki, tolibi haqiqatni "sir olami"ni kezish va "sohibi asror" bo'lishga chorlayotgan – Murshidning ovozi.

Tadqiqotda tahlilga tortilmagan keyingi bayt shudir:

Ilohimdan qurbat istab, qurb ahlidek,

Muqarrabin maqomiga yetgum kelur.

Mazmuni: Allohimdan qurbat istab, qurb ahlidek muqarrablar maqomiga yetgim keladi.

Qurb – yaqinlik, yaqin bo'lish, qurbat – yetishish, yaqinlashish [6.79], muqarrab – yaqin turuvchi, yaqin, hamsuhbat [7.403] ma'nolarini anglatadi.

Tasavvuf ta'limotida "qurb" atamasi suluk ahlining muqaddas hollaridan biri bo'lib, manbalarda quyidagicha tariflangan: "... solik o'zining Tangri taologa yaqinlashganini his etish holati, Xudoning huzurini bevosita sezish, Xudo nigohining tushishini ham anglatadi. Qurbni so'fiylar ko'pincha Muhammad Mustafo sallallohu alayhi vasallamning Me'roj tuni Alloh huzuriga yetganlari bilan qiyoslaydilar. Rasuli Akram Me'roj kechasi turfat ul-ayn (bir ko'z ochib yumguncha) vaqt ichida yetti qavat osmondan oshib, Tangri olamiga yaqinlashdilar, yuzlari faqat Tangri tomonida bo'ldi, boshqa hech narsaga qaramadilar («Mo zog'al basaru va mo tag'o» — uning o'zi adashgani ham yo'q va sarkashlik ham qilmadi), necha o'nlab pardalar ochildi, Habibulloh bilan Tangri orasida ikki qosh orasi (yoki

ikki kamon orasi), balki undan ham kamroq masofa qoldi («Qoba qavsayn av adno»), SHunchalik yaqin masofada visol yuz berdi, Rasuli Akram Tangri bilan suhbatlashib, inoyatlar ko'rib, qaytib yerga tushdi» [8.32].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Ma'lum bo'ladiki, «qurb» – Allohga ruhiy yaqinlik holati, «qurbat ahli» – Xudoga yaqin bo'lgan do'stlarining jamoasi, «muqarrabin» esa Haqqa yaqinlik maqomiga erishgan so'fiylarning unvoni ekan. Qurb hol darajalari va maqomlaridan biri bo'lgani sababli badiiy asar tahlilida ma'rifat kontseptsiyasi mavzusi sifatida tasniflash mumkin.

Hikmatda so'zlayotgan «men» so'fiylik yo'lga kirgan solik bo'lib, «muqarrabin» maqomiga yetishib, Allohga ruhan yaqinlikni orzu qiladi. Istak va orzu semantikasi hikmat pafosini tashkil etib, «kelur» radifi g'oyaviy-badiiy maqsadning ifodasi uchun xizmat qilgan. *Hikmatda komillik maqomlariga yuksalishni orzu qilgan solik obrazi namoyon bo'lgan.*

She'riy asar «Devoni hikmat»da faol qo'llangan an'anaviy barmoq she'r tizimining o'n ikkilik turkumida bitilgan:

4 4 4

I-lo-him-dan / qur-bat is-tab, / qurb ah-li-dek, 12

Mu-qar- ra-bin / ma-qo-mi-ga / yet-gum ke-lur. 12

She'riy baytda ishtiyoq san'ati faol qo'llangan. Ishtiyoq – «so'zdan so'zni ajratmoq» she'r baytlarida o'zakdosh so'zlarni qo'llash san'atidir. Baytda qurbat, qurb, muqarrab so'zlari o'zakdosh bo'lib, ishtiyoq san'ati asosida qo'llangan.

XULOSA

Tasavvuf she'riyati, xususan, yassaviylik adabiyoti vakillari ijodini tahlil qilishda masalaning mohiyatiga umumiy emas, balki shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat kontseptsiyasi – avtobiografik metod asosida yondashuv mavzuni teran anglash uchun xizmat qiladi. Umuman, tadqiqotchi uchun mavzu tasnifi, asar obrazini aniqlashda qulaylik tug'diradi. Buning uchun tadqiqotchidan sharq mumtoz poetikasi asoslari va islom tasavvufi manbalarini puxta bilish talab etiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Абдуллаев М.Х. Убайдий ҳаёти ва адабий фаолияти. Филол. фан. номз. ... дис. – Тошкент: ТАИ, 2000. (Abdullaev M.H. Ubaydi's life and literary activity. Philol. science. name ...dis. - Tashkent: TAI, 2000.)
2. BAKIRGAN KITABI. – Ankara: Aren Tanıtım Hizmetleri, 2018. (BAKIRGAN BOOK. – Ankara: Aren Promotion Services, 2018.)
3. Navoiy A. To'la asarlar to'plami. O'n jildlik. To'qqizinchi jild. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2013. (Navoi A. Complete collection of works. Ten volumes. The ninth volume. - Tashkent: Gafur Ghulam, 2013.)
4. Erginli Z. Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. – Istanbul: Kalem, 2006. (Erginli Z. Dictionary of Sufi Terms with Texts. – Istanbul: Kalem, 2006.)
5. Usmon T. Tasavvuf tarixi. – Тошкент: Istiqlol, 1999. (Usman T. History of Sufism. - Tashkent: Istiqlol, 1999.)
6. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик, IV том. – Тошкент: ФАН, 1985. (Explanatory dictionary of the language of Alisher Navoi's works. Four roofs, IV roof. - Tashkent: FAN, 1985.)
7. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик, II том. – Тошкент: ФАН, 1983. (Explanatory dictionary of the language of Alisher Navoi's works. Four-roofed, II floor. - Tashkent: FAN, 1983.)
8. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Movarounnahr – O'zbekiston, 2009. (Komilov N. Sufism. - Tashkent: Movarounnahr - Uzbekistan, 2009.)